

A „semmi ágán”

Bori Imre

Meglepő, hogy mennyi azonos gondolat van József Attila szemlélete és a háborús, valamint a háború utáni, ún. egzisztencialista filozófia áramlatok között, elsősorban életérzésben, az egyénnek a világhoz — melyben élni adódott — való viszonyában. Amikor a maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista — Kafka és Camus testvére, szellemi rokona.

Könnyű lenne József Attila elhatalmasodó betegségével magyarázni a gondolkodásnak ezt a lehorgonyozását az ember egzisztenciális kérdései mellett, de mégsem tehetjük, hiszen József Attila levonta léthelyzetéből a végső és camus-i következtetést: éppen huszonöt esztendeje, hogy öngyilkos lett.

A világban a lét abszurdum, s miként Camus megfogalmazta, az „abszurd világ” központi kérdése az öngyilkosság. S éppen ezt tette a költő is: utolsó verse vádbeszéd a világ és benne a maga léte abszurduma miatt, egyúttal pedig indoka is tettének: nem érdemes élni és nem lehet élni egy abszurd világban. Ezen a helyen nem lesz érdektelen, ha emlékeztetünk egy tanulmányra, amely Camus filozófiáját tárgyalva a következő alternatívákat következtette ki: „... ha a világot rossznak tartom és ebbe nem kívánok cinikusan belenyugodni, csak három út van: a) a világ megváltoztathatatlan, csak az öngyilkosság segít, b) világot az emberek meg tudják változtatni, c) a vallásos megoldás: Isten és a túlvilág kárpótlásként a futó és lényegtelen földi évekért egy értelmes világot kínálnak... (B. Mészáros Vilma: *Bűn és bűnhődés Camus életművében*) József Attila esetében a három lehetőség közül az első kettő kapcsolódik össze: a) a világ megváltoztatható, és távlatból nézve meg is fog változni (József Attila „jövő szemlélete” a „boldog világról” egészen a „művelhető csillagok” emlegetéséig), de a költő adott helyzetében ennek tudata sem segít, ha az egyéni élet kérdéseinek kulcsát keresi; b) az egyéni élet útja megváltoztathatatlan, már a

gyermekkorban determinált lett, mintegy a születéssel megszabott irányt kapott. S mert az a) pont alatt foglaltak messze vannak, az egyén és beteges test számára elérhetetlen messzeségben, nem lehet számítani realizálásukra sem — tehát csak az öngyilkosság segít.

Szemmel láthatóan József Attila két gondolatsorral dolgozik: az egyik komor és pesszimista, a másik optimista kicsengésű. De az is nyilvánvaló, hogy a kettő egymást támogatva bontakozott ki József Attilánál, s nincs közöttük ellentmondás, legalábbis a költőnél egységes érzelmi és gondolati érzelmi és gondolati rendszerré tudtak összeállni. E gondolati rendszert kifejteni sem az irodalomtudósok, sem a filozófusok még nem kísérelték meg, s nem vállalkozik rá tanulmányunk sem. A nehézségeket jól mutatják a tények, amelyeknek felismeréséig sem jutottunk még el, nem ment át a köztudatba, hogy a marxista József Attila sokkal összetettebb jelenség, mint hogy a marxizmus egy szimplikált változásnak címkéit rá lehetne ragasztani; megmutatkozott, hogy nemcsak eredeti gondolkodó volt, termékeny filozófus, hanem olyan is, aki felismerte, hogy korának a marxizmusról alkotott felfogása egyoldalú, sok vonatkozása háttérbe maradt s felderítetlen; foghíjas elméleti munkássága nem egy olyan nyomot mutat, amely azt bizonyítja, hogy foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, költészete pedig költői kifejezését tartalmazza azoknak a felismeréseknek, amelyek létfilozófiáját képezik, egyúttal pedig az egzisztencialista filozófia egyes tételei felé mutatnak, s így József Attila gondolatvilágát, elemi, de lényegbeli vonalaiban is, a humanista neomarxizmus körébe kell helyeznünk, ennek mintegy előfutárként, hiszen ennek az irányzatnak legfőbb ismérveire az ő gondolatrendszerében is ráismerhetünk, még akkor is, ha szem előtt tartjuk, hogy József Attila a harmincas években foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Bogdan Sešić szerint a marxizmusnak ez a filozófiai irányzata részletesen foglalkozik modern antropológiai problémákkal, és ezért egyes vonásaiban az egzisztencia korszerű filozófiájához közeledik (Bogdan Sešić: *Problemi alijenacije i neke ostvarene naše marxističke filozofije*. Naše teme. 1962. 7—8. szám).

Kortársai megmosolyogták azt a törekvését, hogy a marxizmust és a pszichoanalízist összebékítse. Ami annak idején egy beteg rögeszméjének tűnt fel, ma már bebizonyosodott: nem nélkülözött bizonyos alapokat. Amikor a költő egyik könyvismertetésében (*Új szocializmusért!* Hort Dezső könyve. ÖM. III. 176—178. old.) felveti a kérdést, hogy „a marxi filozófia, de pszichológia is”, majd tovább fűzve ezt mondja: „Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget — az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megértetni”, akkor ez az antropológiai és egzisztenciális beállítottság szólal meg szavaiban, s a marxizmusnak azt a kapuját akarja megnyitni, amely korábban hétpecsétetes titok volt: humanista jellegét.

Számolnunk kell azonban azzal a ténnyel is, hogy József Attila létfilozófiáját nem a filozófiai értekezés logikai levezetéseivel közli, hanem a költő eszközeivel, a magára vonatkoztatottság vetületében, tehát egy „meghatározott módon”, amely ugyan filozófiai, de nem filozófia, s nem rendszer egy filozófiai konstrukció, építmény értelmében.

Költészetéből kell tehát kiolvasnunk e filozófiai gondolatvilág jellemzőinek ítéhető csomópontját, tehát szubjektív szemlélettel állunk szemben, amelyre azonban nemcsak a szubjektív mozzanata a jellemző, hanem azok az általános felé mutató törekvések is, amelyek azt sugalmazzák, hogy e költészet esetében nem magánhasználatra szánt s testre szabott életbölcselettel állunk szemben, hanem olyannal, amely általános érvénnyel bír, bár benne egy ember életének a koordinátái feszülnek, tehát szubjektívebb, mint a filozófiai általánosítás és gondolkodás meg szokott engedni.

II.

Amikor az ember a világot fonákjáról pillantja meg: szemében az értékek előjeleket cserélnek, a dolgok értékrendje megváltozik, s hírt kapunk arról a negatív univerzumból is, amelyet a fiatal József Attila oly látványosan megsejtett s megjövendölt egyik levelében. Mert József Attila ennek a „negatív univerzumnak” a nagy éneke, és alighanem közel járnak az igazsághoz azok, akik hirdetik, hogy költőnk igazi hangját akkor találta meg, amikor erről a világról kezdett szólni; akkor kezdett látni, amikor mintegy hályog esett le szeméről, belenézett e világ és a maga élete sötétjébe, amely film-negatívokként vonult el szeme előtt:

*Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj — egy nap süt idebent.*

(Az *Eszmélet* II. verséből)

Bizonyítani látszik ezt a tényt az is, hogy *Tiszta szívvel* című verse határköve költői fejlődésének, az első negatív leltára, amelyet majd még nem egy követ. Legszembetűnőbb, hogy a *van*-ok mind negatív előjelet kaptak, *nincsen*-ekké váltak, az állítások tagadássá, az élet anarchikus lázadásá:

*Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm...*

a lázadás pedig gyilkossággá, a gyilkolás gondolatává alakult, hiszen ekkor még csak először tekintett be abba a másik világba, amelyet majd hazájaként ismer föl. Az emberi élet teljességének szokták tartani azokat a dolgokat, amelyeket ezek a fogalmak, itt megtagadottan, jelentenek. S ebből a szempontból nézve a „betörés” vagy az „embert is ölök” gondolata nem is lázadás, hanem a legközönségesebb reakció abban az értelemben, amit ezek a jellegzetes fogalmak, mint boldogság, élet, szerelem, haza, stb., jelentenek az életnek „pozitív” szemlélete alapján. A magyar irodalomban analógiát ehhez nem találunk. De ha Camus *Közönyére* utalunk, akkor lényegében felidézünk ennek az emberi hangulatnak, reagálásnak polgári prototípusát. A „szabadság”, amit itt hirdet, a *Közöny* főhősének felfogásával egyezik. A „gyönyörű szép szív”, ami még a költő tulajdona, nem sokat ér ebben a „pozitív” világban, mint ahogy a halál sem megváltás, hiszen azt is úgy mondják majd ki a feje felett, mert megértette az „erkölcsi világrendet”.

A költői szemlélet fordulópontján állunk, ahogy a *Medáliák* egyik darabjában énekelte, visszapillantva megtett útjára és felmérve helyzetét:

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsimogattam a holdat, a napot,*

*és fölnyújtottan ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, —
most lelke: ember — mennyen odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam — —*

(I. *Medália*)

Elég oka van tehát a kiábrándultra. Csalódása a szemnek oly vonzó, s egy nélkülözésben eltöltött gyermekkor után oly csábító „látható világban”

azonban önmagában még nem jelentene sokat, még nem vinné el az elidegenültség pokoli tájaira, mint ahogy nem vitt el sok költőt, bár majdnem mindegyik megállt a „nincseneknek” annál a szakaszánál, amely ebbe az infernóba vezetett. József Attila a *Tiszta szívvel* „nincsenekben” létkérdéseket látott, s le kellett vonnia a következményeket is: végig kellett gondolnia azt a gondolatort, amit ezek a „nincsenek” az ember életében jelenthetnek. Szembenézni a valósággal! — ezt a feladatot vállalta, de úgy, hogy nem a felszín érdekelte, hanem a hallgató mélység, az élet fényei helyett, ami amögött volt: a sötétje.

Kalauza, e dantei pokol Vergiliusa, önmaga élete volt, a sors, amelyet születésével vállalnia kellett, a proletárelét, amely „apai öröksége” maradt. Éppen ezért előbb az ember drámája játszódott le, és csak azután kezdődött a költőé. Az elidegenültség szakadéknál még megállt s megpróbált visszafordulni: pártmunkát vállalt, s lelkesen agitált, tanult és tanított, szervezett, harcolt. S lehetett volna „irányköltő”, a proletariátus harcainak énekese, a felszínen lejátszódó események krónikása, s meg is próbálta — nem nagy eredménnyel —, hogy csak a láthatót lássa, s behúnyja a szemét a „való világ” előtt. De a rádöbbenés is gyorsan jön:

*Egész világ ege alatt
emeld föl műszered, szavadat, —
ismerd a modern pszichológiát, —
szíved előtt nincs menekvés. Énekeid a munkások dalát!*

(Invokáció)

Valóban: joggal merülhetett fel a költőben a kérdés: milyen is az a „munkások dala”, s mit ér az ember, ha költő?

*S mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki költő s fél és így dalol:
felesége a padlót mossa
s ő másolás után lohol;
neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé,
s élete, ha van élete még egy,
a proletár utókoré?!*

(Mondd, mit érlel . . .)

A *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* című kötete intermezzo volt csupán, amely feleletet nem tudott adni a költő létkérdésére, s ebben költőként sem tudta kifejezeni azt, ami benne mondanivalóként érlelődött a proletársorsról, hiszen az a költészet, amelynek tanítványul szegődött lelkes ügybuzgalommal, éppen a költőt olyannyira izgató létkérdéseket éppen úgy elítélte, mint a hivatalos költészet, amely az államhatalom árnyékában virágzott. Nem lesz véletlen tehát, hogy József Attila csakhamar „elveszíti kapcsolatát a Párttal”, ahogy eufémizmussal ezt a tényt közölni szokta az irodalomtörténész, vagy ahogy Révai József írta: „Attilát tehát soha, semmiféle pártszerv a pártból nem zárta ki, ami történt, csak annyi volt, hogy kihagyták a mozgalomból”. S kezdődött minden előlről, de sokkal kiélezettebben, sokkal inkább tudatosan s érettebben, mint a *Tiszta szívvel* megírásának idején.

III.

*A semmi ágán ül szíved,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.*

(Reménytelenül)

Az út tehát a „nincsen”-től a „semmi”-ig vezetett. A „nincsen”-ek a *Farhangi lakodalom* vagy a *Lebukott* című versek megírásáig vitték el, mintegy jelezve, hogy nem akarta vállalni a „nincseneket”, s kísérletet tett „van”-okra változtatásukra — eredménytelenül. Mert ő elmerengett a „valóság nehéz nyomait követve” s feltéve a kérdést:

*Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.*

(Elégia)

A „semmi ágán” találta magát egy kozmikus hidegségű űrben, egyedül a csillagokkal; magánosságával. S ezt a helyzetet, ezt az emberi situációt vállalta. S költészete így lesz az abszurdum költészete, így lépi át a negatív világ határát, amelyről Camus beszél a *Sziszüphosz mítosza* című könyvében. S vállalnia kellett, mert az élete és származása kényszere ezt parancsolta.

Mondanunk sem kell: a modern költészet forrásvidékén járunk, azon az ihlető területen, amelyből századunk művészete táplálkozik. József Attila itt olyan tematikát érintett, s merített ki, amely kora „proletárköltészete” előtt tabu volt, mint ahogy az elidegenülés egész problematikája is, hiszen az, Marx ifjúkori kézírataiban, éppen azokban az években kerül a nyilvánosság elé. A harmincas évek pártideológusai nem véletlenül idegennek, nem proletárnak érezték József Attila költészetét, hiszen az leglényesebb vonásaiban különbözik kora proletárköltészetétől. Ő vállalja a proletárellet elidegenültségét, és tudja azt, amit költőtársai nem akartak tudomásul venni: a proletársors emberi következményeit, annak gondolati és költői vonatkozásait.

József Attila költészetének jelentőségét megvilágítja s helyes arányai-
ban láttatja Sartre-nak egy éles elméjű megjegyzése, amelyet a *Fekete Orpheusz* című antológia bevezetőjében olvashatunk:

„Nem véletlen, hogy a fehér proletariátus ritkán szól költői nyelven szenvedéseiről, haragjáról, öntudatáról... Hiányzik köréből az olyan költészet, amely szociális, bár a szubjektivitásból ered; amely olyan mértékben lenne szociális, amilyen mértékben szubjektív, amely a nyelvnek egy veregésén épülne fel és mégis olyan magával ragadó és érthető lenne, mint a legkifejezőbb jelszó, vagy mint a szavak, amelyeket a Szovjetunió kapujában olvashatunk: „Világ proletárjai egyesüljetek.”

József Attila költészetében ugyanis éppen ez a követelmény valósult meg: a szubjektivitás dalol nála, amely a „semmi ágán” találta magát s most szembenéz a világgal, s míg önmaga lényegét tárja fel, azonosul azzal a proletárellettel is, amelyből a költő vétetett, s egyetemes érvényűvé lesz, mert ez egyúttal a kor lényegének a kifejezése is. A negatív világé, az abszurdumé, amelyben az ember az élet elátkozott, életre átkozott Sziszüphosza. A költő verseinek franciaországi sikerének magyarázata is éppen ebben a tényben keresendő. Amiről addig úgy látszott, hogy csak a polgári költészet és életszemlélet sajátja: a szubjektivitás és az elidegenültségből következő létérzés, világlátás, most kitűnt, hogy lehet egy nem polgári

eredetű, de a proletársosrs legmélyebb értelmezéséből fakadó költészet alapja is, és specifikus jellegét, az elidegenültség értelmezését, a hozzá való egyéni viszonyulást a költő eredete szabta meg, vagy ahogy Camus fogalmazásában olvashatjuk: az abszurdum égalja a kezdeteknél van, s a születés nyomorából táplálkozik.

S így válik a *Reménytelenül* című verse kulcsverssé, létezésének költői-filozófikus kifejezésévé. Egzisztenciális vers, amely messze maga mögött hagyja a *Tiszta szívvel* című költeményének a problematikáját, azzal, hogy végiggondolja, s kiéneklei azt, ami életéből és élethelyzetéből következik, hiszen a „semmi ága” az a nullapont, egy koordináta-rendszer metaszési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban, izzásig hevül s megmutatja magát. S mindez az értelem éles lencséje alatt, amely nemcsak „nagyít”, de helyes arányaiban is láttat, az ember és a világ kapcsolatainak természetére mutatva. Vagy ahogy Camus figyelte meg az abszurdum érzésének keletkezését vizsgálva:

„Az abszurdum érzése nem születik egy tény vagy egy benyomás egyszerű elemzéséből, hanem egy tényállás és egy bizonyos valóság összehasonlításából támad, egy tett és a világ párhuzamba állításából, amelyben a világ e tettett túlnövi. Lényegében az abszurdum: elválasztottság, s nem található az összehasonlított elemek egyikében sem. De szembesítésükből keletkezik... Az értelem síkján vizsgálva: az abszurdum nem az emberben és nem a világban van, hanem ezek együttes jelenlétében...” (Camus: Sziszüphosz mítosza).

József Attila reménytelenségnek nevezte ezt a benne növvő, keletkező érzés- és hangulatvilágot. Reménytelenségnek, mert köznapi formájában ennek érzi az ember életének azokat a szakaszait, amikor a holtpontra áll a maga élete és a világhoz való viszonya, és vállalja ezt a viszonyt, ezt az életet, mert azt látja, hogy minden ember eljut egyszer ebbe a helyzetbe, a magánosságnak, az emberi viszonylatok között az elidegenültség talán legrettenetesebb megjelenési formájába, ebbe a kozmikus állapotba:

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

(*Reménytelenül*)

vagy ahogy az *Eszmélet* egyik darabjában olvashatjuk:

*Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor — ezért őriz meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.*

(*Eszmélet*, X. vers)

József Attila ezekben a versekben kifejtett nézete élete helyzetéről, kihangzásában Camus világhírré szert tett abszurdum-elméletére emlékeztet. József Attilánál ez már nem ösztönös reagálás, szeszélyes hangulat sugalmazta reménytelenség, hanem filozófikus meditáció, felfogott és tisztázott, felmért és megértett élethelyzet gondolati elmélyítésének kifejezése. S a vállalásé, amely az abszurdum érzésének szülőanyja („Szétnéz merengve és okos fejével biccent...”, „az meglett ember... ki tudja...” stb.).

A költő nem spekulatív úton jutott el eddig a pontig: szubjektivitásának legmélyéről fakadt, életéből következett, múltjából, eredetéből és

abból a zsákutcás sorsfordulatból, amelybe a harmincas évek során jutott. Ez a szubjektivitás azonban nem akadályozta meg, hogy verseiben ne fejtsse ki az ebből a pontból végigjárható alapvető érzelmi és gondolati utat, a maga költői módján alkotva meg az abszurdumra jellemző helyzetek rendszerét, motívum-hálóját. Érett korának költészete teljes egészében ennek jegyében született meg, hirdetve, hogy a lét él a létezés *nem lét*, azaz: nem emberi lét.

IV.

A negatív világrendszerben az előjel-változás szembetűnő. Az értékek fonákjukról mutatják magukat, a fények helyett árnyak költöznek elénk, s megjelenik József Attila költészetében a bűn nélkül bűnösség problémája.

A probléma a „születés”, a származás kérdésével vetődött fel, hogy azután remegését ott lássuk még utolsó versében is. A „semmi ágán” el lehetett merengni, miért is jutott el eddig, mi volt az oka, hogy az abszurdumnak erre a holtponjára érkezett.

Voltak pillanatai, amikor úgy látta és úgy érezte, hogy maga az élet, a születés ténye, a létezés bűn, a világnak nagy kényszere ez, amely elől nem lehet menekülni, nem lehet védekezni. Különösen akkor, ha az ember „megjegyzettnek” születik, mint ő is. Determinált világba kerül, a „kártya ki van osztva”:

*Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mít tehetnénk a szabály ellenében?!*
*Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

(Osztás után)

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
és így mindegyik determinált.
Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is,
s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, —
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyú karma?*

(Magad emésztő...)

Egy lépés csak, s felhangozhatna Sartre gondolata: a pokol a másik ember. De József Attilánál „az értelem iszonyú karma” magában is mart, mert gyermekkorába röpítette, ebbe a nagy „iszonyatba”, ahol a „Nagy magány” nyomásával és a kinnal találkozott, ahogy az *Iszonyatban* beszámol róla.

A gyermekorról szóló versek nem Kosztolányi *A szegény kisgyermek panasza*i című ciklusának hangulatait folytatják vagy variálják tovább. Az sejtelem és félelem — ez konkrétság és nyomorgás, a szenvedés sokféle formája. Kisgyerekként is a „semmi ágán ült szíve”, amit érett fejjel felpanaszol, az gyermekkorának a hiányai is voltak. Szinte tudatosnak látszik a gyerekkora felé fordulása, a meg-megismétlődő „önéletrajz-írás”, amelynek egy kicsengése: „... eddig sohasem voltam boldog...”

*Ebben a megváltott világban
egy pillanatom nem volt nemes;
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocolyában.*

(Számvetés)

A létezés megkezdése nem volt hát szerecsés. De vajon az embernek ember voltából ered-e, „eredendő bűne”-e ez az embernek? Míg gyermekkorának képein borong, míg oszlatja emlékezetében kutatva a homályt, amelyet a feledés szokott borítani az ember agyára, a determináltság tudata is új jelleget kap: az iszonyat ezerszer borzalmasabb a szegények világában; a magánosság fojtóbb, a tehetetlenség érzése nagyobb, a pecsét a homlokon égetőbb. A gyermekkor egyúttal azt is megmagyarázta, hogyan lesz az emberből „tárgy-egyen”, itt kell keresnie bűnei gyökereit, a bűnőség érzésének külső magyarázatait és belső okait. Az *Eszméletben* énekelte:

*Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ — ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.*

Itt, ebben a felismerésben kell keresnünk egy másik rádöbbenésének is a magyarázata: az ember ártatlan, és mégis, milyen rettenetes ártatlanság ez, ahogy egy Camus is értelmezte!

Az elidegenülés még a távoli gyermekkorban indult meg, azzal, hogy személyt kellett cserélnie — Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeretni; hogy élete indulásánál ott állt József Áron és Pöce Borbála; hogy társtalanságát árvaság hatványozta. A „semmi ágán”-nak ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáira foglalkozik, minduntalan a gyermekkora képei villannak fel, hogy tudat-világában, hasonlataiban, metaforáiban egyet hirdet:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még...

(Kitrakják a fát)

A gyermekkor képei, anya-versei, köztük a legnagyobb: a *Kései sirató* vádbeszéde, amely egyutal vádbeszéd is — a „semmi ágán” legkézzelfoghatóbb, legszemélyesebb vonatkozásait tartalmazzák. A költő lét-látásának azonban vannak más megnyilatkozásai is.

Van-e „eredendő bűne” az embernek, s nagy per-e az élet, amely az ember ellen folyik? Látszólag erkölcsi, sőt: vallás-erkölcsi kategóriák ezek a kérdések, azonban alapvető jelentésükben úgy odatapadtak József Attila lét-látásához, hogy életézésének felvázolásánál, költői motívumainak kiteljesedésénél egyaránt érintenünk kell.

Volt egy szakasz életében, amelyben a bűn és bűnhődés kérdése igen élenken foglalkoztatta (1934—1935), s éppen ezeket a verseket nem lehet rusztán pszichoanalitikus szeánszaia következményeiként felfognunk, még ha talán ezek a „gyónások” voltak közvetlen elindítói a versképződésnek és adtak irányt gondolkodásának. Felfogásán mindig kiütközik, hogy tudja: „hogy állati bűm értelmes emberi bánat”, s kapcsolatát mindig megtartja ez a „bánat” a költő emberi valóságával, s nem marad meg a pusztá absztrakciónál.

Családunkban a jó jövevény...

— — —
*Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak*

kik döllyfel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén...

— — —
Erényes lény, ki csalódni ügyes,
Úgy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szűnyoggal a susogó füzes.

Így intonálja a bűn és a bűnösség kérdéseit, majd vallomást tesz az *Én nem tudtamban*:

*Én úgy hallgattam mindig, mint mesét,
a bűnről szóló tanítást. Utána
nevettem is — mily ostoba beszéd!
Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!*

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem...*

*Most már tudom. E rebbentő igazság
nagy fényében az eredendő gaszág
szívemben, mint ravatal, feketül...*

S kapcsoljuk hozzá az utolsó versszak mondanivalóját:

*bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.*

s bezártuk a kört, amelyben a költő gondolata mozogni fog. Ezután inkább mélységében, mint szélességében hódítja ezt a területet. Kezdetben intenzívebben, ekkor nem egy versét tölti ki pusztán ez a gondolat, később versmotívumként bukkan fel nemegyszer, hogy rezgéseivel végigjárják egész ezután keletkező költészetét.

Nincs isten és nincsenek erények! Hazudik az, csaló, akinek van istene, aki hisz bűnei bocsánatában, de, toldja meg a gondolatot: „boldog hazug” az olyan, boldog, mert tud a feje felett egy „rettenetes” és mégis olyan istent, amely „maga a jóság”. S éppen annak tudata, hogy neki nincs istene, ő nem ringathatja magát a bocsánat illúziójában, teszi elviselhetetlenné a helyzetét. Mint a Kafkahősök, bolyong a lelkében és kutatja üldöztetése okát, vétkének nevét, a „bíróságot”, amely előtt pere folyik. Megható az igyekezete, amellyel a társadalom normái szerinti bűnök elkövetésébe kapaszkodik, hátha ezeknél megnyugvást találhat. Bejárja gyermekora vétkait, s a gyermek csínyei sorra vádlóan emelkednek fel előtte (*Boldog hazug, Mint a gyermek...*), majd képzelődve, bűnöket talál ki, el nem követett bűnökkel vádolja magát (*A bűn*), csak hogy nevet adhasson annak a szorongásnak, amely kitölti tudatát:

*Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megrikkasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,*

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nekem e farkasveremben!*

(Mint gyermek...)

Ebből még a türelmetlenség is dobol. A *bűn* című versében azonban, mint-ha már sikerült volna megfogalmaznia problémáját, nevet adnia szorongásának:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

*Hogy bűnös vagyok, nem vitás.
De bármit gondolok,
az én bűnöm valami más. —
— — —*

S mire elkészült e verse, előkerült a név is, felsírt a vágy a társ, az emberek után, felerősödött az a motívum, amely eddig is kísérte a bűnnel és a bűnösséggel folytatott küzdelmét: az egyedüllet, a magány érzése. „Jelzésre vár”, csak annyira, hogy érezze: „Vannak itt s te nem vagy idegen...” A vers utolsó szakasza pedig egyenesen magabiztos optimizmus hangján szól:

*Én istent nem hiszek, s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

Az önmegváltás gondolata ez, a társtalanság végső menedéke, amit nem sokára fel kell adnia, mert az egyén tehetetlen, s az önmegváltás illúzióknak bizonyul. Fények és árnyak játéka ez, évekig tartó küzdelem a börtönvilággal, a „zárt világgal”, a magánnyal. A hullámvölgyekben figyelme a bűnösség érzésére terelődik, amikor a magány megszűnik fájni, s úgy látja, hogy a szerelemben feloldódást talál, ez a motívuma a versekben egészen elhalkul és csendes, búcsúzó rezignációvá válik: a halál gondolata szegődik társául.

A bűn és bűnhődés gondolatköre azonban nem tudta megoldani a magányos költő kérdését, akit a „főlölségesség” érzése (*Nincs bocsánat*) indított el a magányos vergődés útján. Még elkezdti töredékben maradt, nagy-nak tervezett párbeszédét (*Jelenet. Egy büntetőtörvényeszéki tárgyalás irataiból*), s megpróbálja a próza nyelvén is kifejtetni egyik szerkesztői üzenetében a bűn és a bűnösség kérdését, s a kifejtés mellett társadalmi talajhoz is rögzíteni, azonban végső megoldását nem tudta adni. S elérkezett addig a pontig, amikor élete abszurd helyzetei önmaguk ellentétébe csapnak át. Ha igaz, amit Camus mond, hogy az abszurdum a vállalat feltételezi, akkor a költő éppen erről mond le: a filozófiai öngyilkosság gondolata után a vonat kerekei alá veti magát.

De nemcsak ezzel haladta meg a polgári gondolkodást, mintegy a filozófia mezeiéről a tettekére lépve, hanem azzal, hogy a bűnnek — melvet ő „eredendőnek nevez” — megszüntetéséhez társadalmi vonatkozásokat is feltételezve, a maga gondolatmenetével az elidegenültség komplex voltát és hiúttudatának társadalmi gyökereit is felfedi. „A diktatúrákban, az osztályvelnvmotáción és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melvben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak...” (*Szerkesztői üzenet. ÖM. III. 185. old.*) Ugvanezen a helyen az „eredendő bünt” így határozza meg: „Bűn az ellen, akit szeretünk”.

És így értünk ismét a „semmihez”, a „nincsenek”-ből párolt eszméig, ahonnan vizsgálódásunkban elindultunk. „A végtelen semmi vár, tudom jól, s nem bocsánat...” — írja be nem fejezett *Jelentés* című versében. A konkrét élethelyzet ebben az esetben is általánosabb értelmet kap, egyfelől a „szeretethiányra” mutat, másfelől a költő törékeny emberi mivoltára:

*Hisz emlékezni sincs időm,
midőn már tűnődnék merőn,
lőkdős az éhség tehetetlen...*

(Jelentés)

V.

A „semmi” komplexusának egy másik megnyilvánulását: a szeretet-hiányt idéző fejezetünket kezdjük egy párhuzammal:

*Miben hisztek, ti makacs égitestek,
hogy föllobogva
lángokkal egymásnak nem estek,
csak kerülitek egymást óvakodva?*

*Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy püsti, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?*

(Miben hisztek...)

Camus:

„Ha az ember meggyőződhetne, hogy a világegyetem is szeret és szenved, megnyugodna...”

(Sziszüphosz mítosza)

Öt esztendő választja el a két gondolat születését egymástól. József Attila, már-már a halál küszöbén, Camus első könyvei egyikében néz fel az égre és mondja ki a „szerelem” és a „szeretet” szót. Mint a kettő hiányáról beszél, József Attila egyenesen a kétségbeesés hangján, hosszas kutatások csődjeként, a „nem hívés” állapotában, a semmivel, ezzel a mitológiai szörnyel folytatott küzdelme végpontján szól róla, amikor megérlelődött benne ugyanaz a hangulat ember és világ viszonyait illetően, mint amivel foglalkozik a *Sziszüphosz mítosza* című könyvében: az abszurd emberi helyzetekkel. Párhuzamunk azt is célozni akarta, hogy megmutassuk: a „szeretet-keresés”, a költő egyik nagy motívum-csoportja ez, az abszurditás talajára vitte, mint ahogy a bűnösség fentebb fejtegetett mozzanatában is találkozott a camus-i gondolattal („az abszurdum isten nélküli véték”).

A szeretet Sziszüphossza József Attila: életét tette ennek megvalósítására, megtalálására, s mikor már úgy érezte anyja ölén vagy egy-egy szeretett nő mosolyában, hogy megragadta — semmivé vált a kezében, eltűnt szeme elől, és kezdődött minden előlről, anyját elragadta tőle a halál, a szeretett nőket pedig az élet szeszélye. Nem lesz hát véletlen, hogy a világmindenség, a csillagos ég képei s a vele kapcsolatos képzetek oly sok formában élnek költészetében: az emberi állapotok egyetemes érvényűvé vált képeiként. Az mozdul nála is, amit Tóth Árpád fogalmazott meg:

*Tán fáj a csillagoknak a magány,
A térbe szétszórt milljom árvaság?
S hogy össze nem találunk már soha
A jégen, éjen s messziségen át?
Oh, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy,
Mint egymástól itt a földi szívek!
A Szíriusz van tőlem távolabb,
Vagy egy-egy társam, jaj, ki mondja meg?*

(Lélektől lélektig)

Mert József Attila is ezt érezte: „köztünk a roppant, jeges úr lakik”. Verseiben a minősítések egész skáláján játszik a mindenség képeit idézve fel: börtönrácsokat, idegei „hálóját, a tél hidegét, az időt, a szerelmes nő testét, a munkáséletet („Az egek fogaskereke”, „Vas-színű égbolt forog a lakkos, hűvös dinamó’), anyja alakját („szürke haja lebben az égen, kékítő old az ég vizében”), a kietlenséget („Néki a gölya síró, tiszta úrt hoz...”), tehetetlenségét („Hogy a holt csillagvilággal, esengve, csak szálltam tehetlen, mint a kövek...” „... egünkre, hol kínok ragyognak, a költő hasztalan vonít...”), a nélkülözött szerelmet („... mint úrben égitest, kering a lelkemben hiányod...”), az észet („Kitágul, mint az úr, az elme...”), a költeményben hangot kapott „lelkét” („Úgy szállong a semmi benne, mint valami: a világ a táguló úrben lengve jövőjének nekivág...”); az eszmét („Egem az ésszel fölfogott emberiség világossága”), a boldogságot („Kiül-nék a fehérhábú zöld egek, fecsegő csillagfellegek mellé a nyugalom partjára a nem üres úr egy martjára, szemlélni a világokat, mint bokron a virágokat...”), egy szebb világról képzelt utópiáját („Mert mi teremtünk szép, okos lányt, és bátor, értelmes fiút, ki őriz belőlünk egy foszlányt, mint nap fényéből a Tejút, — és ha csak pislog már a Nap, sarjaink bízón csacsogva jó gépen tovább szállnak a művelhető csillagokba”) és szerelmi elragadtatását („Este van, mindent körüláll a csillag, lásd, a mindenség aranvos kalitka, benne itt vagy, én csevegőm, óh itt vary, rabmdaracskám!”).

A felsorolás nemcsak azt akarja bizonyítani, hogy József Attila természettudományos műveltségét is beledolgozta verseibe, hanem azt is, hogy ez az azonosulása a makrokozmosszal (ugyanilyen azonosulást figyelhetünk meg a mikrokozmoszsal is!) a létkérdések költői átélésének szervező része volt, hogy nagyon is igaz az, amit ebből az azonosulásból és azonosításból levonva megfogalmazott:

*S mint a sakál, mely csillagoknak
fordul kihányni hangjait,
egünkre, hol kínok ragyognak,
a költő hasztalan vonít...
Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül).*

(*Ős patkány terjeszt kört...*)

„Halott-fényű istentelenség” — íme a végső kihangzás ennek az „úri szemlének”, ami az emberi viszonyok képe és kihangzása is. a sok „nincs-eseből” semmivé vált mitológia neve. Az abszurditás felé kieleződő átélés képei ezek, ha a „szeretet és a szerelem” fogalmi és érzelmi világát (e kettő nála egy) szemléljük. Camus az érezni nem tudás, a közömbösség tragédiáját fogalmazta meg és fejtette ki tanulmányában és az azt illusztráló kisregényében is, József Attila esete azt bizonyítja, hogy éppen úgy „idegenné” lehet válni egy társadalomban, ha az emberben a szeretet és a szerelem igénye hatványozottan dolgozik, s éppen úgy abszurd helyzeteket teremt, mint amaz, két véletleként ugyanakkor az emberi helyzetnek, amelyek következményeikben mégis annyira azonosak Sőt: József Attila esete az „idegenné váláson” túl azt is példázza, hogy meg lehet hasonlítani egy eszmével is, ha az egyúttal nem a „szeretet filozófiája” is, ha nem emberi az, hanem nusz tán „anyagi érdekeltségű világrendet” hirdet (Lásd: Hegel, *Marx, Freud* című töredékét *ÖM. III. 262-269. old.*).

József Attilának „életszükséglete volt a másik ember” és az ebből a „másik emberből” feléje áradó szeretet és szerelem. Az ember társas lény — szokták mondani, József Attila ez emberi lényeg hétköznapivá tételéért

hadakozik. A „semmi ágán” legfőbb kihangzása is az egyedüllét, a társtalanság, s ezt panaszolja fel utolsó versében is fájdalmas-ironikus, rezignációba átcsapó versmonddataiban. A „kétmilliárd egymáshoz kötözött magány” élménye szólal meg verseiben, s ez sarkpontja világlátásának is, az a „tömegvonzás”, amely egy sor motívumát (így a szerelemről szólókat, anya-verseit) fogja össze, s így kapcsolódnak azok egy abszurdumot kifejező rendszerbe.

Magány, az anyaversek szeretet-motivuma és a Flóra-versek szerelmes énekei — íme a kérdéskör három egymásba kapcsolódó, de mégis elkülöníthető mozzanata. Kétségtelenül a magány, az egyedüllét elviselhetetlen érzése képezi az alapréteget. A „Hét Toronyba” záratás folyamata (a magány rabsága) életrajzából és az időrendbe sorakoztatott költeményekből egyaránt kikövetkeztethető. A *Bánat* természetbe menekülése valóságos folyamat is volt: a Magyarországi Kommunisták Pártjából való fokozatos kiszorulását fejezte ki érzelmi síkon, s ennek közvetlen következményeként az eleven ember, társadalmi kapcsolatok is megszakadtak közte és a közösség illúzióját nyújtó mozgalom között, s a meg nem értettség, amely szinte végigkísérte életén, ezután mind fájdalmasabb és mind nyomasztóbb érzésként nehezedett rá. Az ezzel szinte egyidejűleg lejátszódó szerelmi válsága pedig feltepte az utolsó horgonyát is, amely valamilyen szelárdnak mutakozó emberi kapcsolathoz kötötte. De tapasztalatai más irányból is a magánosság felé taszították: költészetének nem volt akusztikája, s „forradalmi” verseit is mindikább monológként mondta: a „felosztott föld” fogalma szemléletében kiterjedt az elemi emberi kapcsolatokra is, úgy hitte, neki is egyedül kell megvívnia harcát. „Magamban bíztam eleitől fogva” — írja le a közismert zsoldár parafrázisaként ezt a hiedelmét, s „egy ember ült a porban s eltűnt a kifeltő jegyek közt” — írja magáramaradottsága első nagy, természetbe vetített, kozmikus látomásában, amelytől időrendben is már csak egy lépés választja el a fentebb már oly sokszor idézett megállapításáig:

*A semmi ágán ül szivem,
kis teste hangtalan vacog...*

a következő versben pedig meg is mondja életérzése ilyen alakulásának okát:

*Fáj a szivem, a szó kívül.
Dehát kinek is szólnék —*

(Vas-szinű égbojtban...)

Ez a „dehát kinek is szólnék” tartalmazza a költő-ember tragédiáját. Az abszurditás eleméből itt sincs hiány: a költő monologizálni kényszerül, holott minden szervével „a munkások dalát” akarta énekelni és társadalmi feladatának tartotta a költést; de még inkább vállalnia kellett költőként és emberként egyaránt az elszigetelt En-ből származó élethelyzet követelményeit: kozmikus élményének elmélyítését, a magára figyelés magatartásának elhatalmasodását, elmerülését az elidegenült ember lelkivilágában. A „világ vizsgálja”, amelyet emleget, ekkor lesz uralkodóvá költészeiben, ekkor veszi be magát élete, külön gyermekkora sáncái mögé, idézi fel anyja alakját, hogy legyen „kihez szólnia”, kivel viaskodnia, kinek panaszkodnia („Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!”), s találja meg az emberek közvetlen közelsége helyett az emberiség fogalmát, elméleti átélését, a proletár világ eszmében konkretizált jövőjét, amelybe magát is belevetítette, s a Flóra-szerelem nagy izzásának fikcióját, ezt az „utolsó lapot”, amelyre mindenét feltette.

Ezek a mozzanatok azonban csak elméleti menekvést jelenthettek neki, kézzelfogható megoldást kevésbé. Kiélezetten, mert a költő mindegyiket kiélezte, a húrokat pattanásig feszítette, mindegyik az abszurditást jelentette, s mindegyik a vereség keserűségét okozta. Az abszurditás pedig abból származik, hogy a költő szenvedélyesen vetette magát ezekre a zsákutcákat jelentő utakra, „vállalta őket”, hogy azután zuhanása még nagyobb legyen. Utolsó éveit költészetében még a legközelebb szemlélődés is nem egy példáját tudná felhozni ennek a „zsákutcába futásnak”, s olyan versekre hivatkozhatna, mint a *Kiknek adtam a boldogot...*, *Tudod, hogy bocsánat*, a *„Költőnk és kora”*, *Szürkület*, *Karóval jöttél...*, *Talán eltűnök hirtelen...*, *Íme, hát meglettem hazámat...* címűek. Elemeikben a magányból, az egyedüllétből, az emberhiányból táplálkozó megoldások illúziókkal kecsgethették, de a cím szerint idézett, az életét számbavevő, életleltárt kifejező versei tanulságként szertefoszlatják ezeket az illúziókat: „szappangolyóknak” bizonyulnak. Így válik a „Hét Torony” olyan foglyává, akire nem várhat szabadulás, s ennek a tudata, ez a felismerés löki a vonatkerekek alá, ahogy maga vallotta: „élek és ebbe más is belehalt már”. Az élet vállalása egészen az utolsó, elviselhető pontig:

*... észre egyikük sem veszi púpomát,
mít úgy hordok, mint örült anya magzatát,
mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy
tisztá úrt.*

(*Szürkület*)

s ez az abszurdum — a lét egzisztenciális filozófiai kicsengése.

VI.

Sartre egyik korai tanulmányában, amelyben Husserl *Fenomenológiájának* egyik alap gondolatát magyarázza, az internacionalizmust, ezt olvashatjuk: „Képzeld el, hogy eldobottak vagyunk, önmagunk természetétől is elhagyattatva egy közömbös, ellenséges világban...” — íme József Attila életének képe, ugyanaz, amely költészetéből kihámozható. S ez a pont az, ahonnan az egzisztencialista filozófia és életérzés nem egy mozzanatra is kilátás nyílik, s egy Sartre, Camus munkássága is elősegítheti a költő megértését, nézeteinek megközelítését. A költőnek azonban van egy többlete is, túl azon, hogy az egzisztencialista filozófia a polgár mai világhelyzetéből vonta le következtetéseit, József Attila pedig a proletársors felméréséből bontotta ki az elidegenültség jegyeit, mert a két képnek sok azonos mozzanatot kell tartalmaznia, lévén szó egyazon társadalomban végbemenő elidegenülési folyamatnak két arcáról. S nemcsak az a többlete, hogy ő a proletársorsból indult ki gondolkodásában, hanem abban, hogy „megnyerte ennek az” elidegenültségnek tudatát is, eszmeként élt benne, eszmeként, hogy abból az emberi pokolból, amelyben él, van kivezető út is, ha bár számára az elérhetetlen. József Attila Marx-idézetét idézve lehet legkézzelfoghatóbban megvilágítani ezt a kérdéskört: „Mínt hogy a kifejlett proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; mínt hogy a proletárság életfeltételeiben a társadalomnak legembertelenebb végletén van összefogva a mai társadalom minden életfeltétele, mínt hogy az ember elvesztette saját magát, de egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül, a már el nem utasítható, már nem szépíthető, abszolút parancsoló szükségétől... hogy fellázadjon az ellen az embertelenség ellen: ezért lehet és kell a proletárságnak magát

feszabadítania ...” (Hegel, Marx, Freud. ÖM. III. 267-268. old.) Íme, ebben a gondolatban van mind az ódának tervezett *A város peremén*, mint a valóban elégikus *Elégia*, a jövőlátás és a jelenszemplélet költői-filozófiai gyökere. Nem a költőn, hanem korán múlt, hogy oly kevés „ódát” és oly sok „elégiát” írt. „Dudás” volt, pokolra szállt, s ez a „pokol” hazája volt, az *Elégia* kietlen embei-embertelen világa, amelyből költészete fakadt. Kortársai kívülről ennek az életnek a felszínét látták (a kor „szociális költészete” például ennek jegyében fogant), a költő belülről látta és láttatta, atomjaiban mutatta meg ezt a világot, „verődve földön és égbolton”, mikro- és makrokozmoszként totál-képekként és mikroszkopikus szeleteiben.

Költői és filozófiai jelentőségét ebben a tényben jelölhetjük meg, s ebben látjuk életlátása, élményei „modernségét” is — nagyságát, amelyhez a magyar költészet és irodalomtudomány máig sem tudott felemelkedni.

Mi „kísérletként” főbb vonásaiban, gondolatainak és érzésrendszerének lényegesebb csomópontjában szándékoztunk meghúzni ennek a költői rendszernek koordinátáit, arra gondolva, hogy egyszer sor kerülhet költői gyakorlata, az ezekből az élményekből táplálkozó kifejezés, esztétikum elemzésére, kimutatására is. Nem szóltunk arról, ami költészetében a leglényegesebb: költői jegyeiről, de ezt el kellett halasztanunk, hiszen a költő ilyen bemutatásához még az előmunkálatokig sem jutottunk el.